

УДК 241:348.72(045)

ВПЛИВ РЕЛІГІЇ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Валерій МУЖ,
аспірант

Львівського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

The article is devoted to the research of religion as a basic element of the forming of personality and its intercommunication and influence from theoretic and legal positions on the other form of consciousness – legal consciousness.

The purpose of the article is the research of influence of religion as the form of public consciousness on legal consciousness, applying an analysis and comparison of religious canons of basic world dogmas and their ideologies. To these basic dogmas an author takes christianity, islam and buddhism. Positive features, that are inherent to each of the researched religions, are subjected to exposure from the view of estimation of laws, their observance and settings on the lawful behavior of person. During the research we come to the conclusion, that each of the introduced religions contains positions where basic common to all mankind values and rights are set forth, thereby occupying one of the dominant places among the factors of influence on the forming of legal consciousness.

Key words: religion, religious norm, law, legal system, legal reality, legal relationships, norm of law, legal consciousness, legal psychology, legal ideology, offence.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню релігії як базового елемента формування особистості та її взаємозв'язок і вплив з теоретико-правових позицій на іншу форму свідомості – правосвідомість.

Метою статті є дослідження впливу релігії як форми суспільної свідомості на правову свідомість, застосовуючи аналіз і порівняння релігійних канонів основних світових віровчень та їх ідеологій. До цих основних віровчень автор відносить християнство, іслам та буддизм. Підлягають виявленню позитивні риси, які притаманні кожній з досліджуваних релігій, з огляду оцінки законів, їх дотримання та настанов на правомірну поведінку особи. У ході дослідження приходимо до висновку, що кожна з перелічених релігій містить положення, в яких закріплені основні загальнолюдські цінності та права, тим самим займаючи одне з домінуючих місць серед чинників впливу на формування правосвідомості.

Ключові слова: релігія, релігійна норма, право, правова система, правова реальність, правовідносини, норма права, правосвідомість, правова психологія, правова ідеологія, правопорушення.

Постановка проблеми. У сучасних умовах формування особистості відбувається під впливом різних чинників. До них відноситься прогрес в галузях науки і техніки, зокрема в генетиці, медицині тощо. Це зумовлює накопичення певних нових знань людиною, що відбувається в якійсь мірі поза її суспільною волею, однак є обов'язковою умовою теперішнього повноцінного існування. Такий стан речей призводить до відкладення у свідомості нових форм сприйняття реальності та побудови чи видозмінення раніше створених суспільних ідеалів. Свідомість особи насичується новими формами відображення цих ідеалів, які провокують свій вплив на інші форми свідомості, та з цього моменту перебувають з ними у безпосередньому взаємозв'язку. Такого впливу зазнає і правосвідомість, яка виступає ідейною основою для врегулювання, шляхом створення правових норм, нових напрямків розвитку суспільства. Проте, яких би змін не зазнавала галузь науки, залишаються сталі форми свідомості, які, на нашу думку, реформації практично не підлягають – такі як релігія. Її основні засади на перебувають у динаміці, а впливу зазнають хіба що засоби реалізації останньої, використовуючи здобутки цивілізації. Тому в цій статті нами досліджується вплив саме релігії на формування правосвідомості як базового елемента становлення особистості, який бере свій початок від зародження цивілізації.

У релігії, на відміну від міфу, обожнюється не природа, а надприродні сили людини, дух, її свобода та творчість. Таким чином, помістивши божественне по той бік природи і розуміючи його як понадприродний абсолют, релігія

звільнила людину від міфологічного злиття з природою та внутрішньої залежності від стихійних пристрастей та сил [1, с. 113]. І це звільнення стало поштовхом до розбудови суспільства, дало змогу моделювати бажані результати своєї діяльності у всіх сферах громадського життя, не обходячи стороною і правову.

У всіх класифікаціях світових цивілізацій завжди викремлюють Схід і Захід, які породжені відповідними мегакультурами. Східний і західний типи культури визначають дві цивілізаційні моделі особистості – західну і східну. Відмінності цих типів, передусім, у ментальності. Вона безпосередньо виражає дух народу, який може бути прихований у привнесених ззовні естетичних формах. Найяскравіше ментальність виявляється у міфології та релігії, які є духовно-онтологічними основами культури [2, с. 197]. Враховуючи обсяги наукової статті, нами беруться до уваги основні світові віровчення: християнство, іслам та буддизм. Оскільки дослідженню підлягає саме релігія, як важливий чинник формування правосвідомості, а не встановлення поняття останньої, її видів, складових елементів тощо, то означення цього явища нами взято за основу в збірнику О.М. Балинської «Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): Словник (категорії, поняття, терміни)»: Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль у забезпеченні свободи особи, інших загальнолюдських цінностей [3, с. 87].

Мета статті – дослідити з теоретико-правових позицій вплив релігії як форми суспільної свідомості на правову свідомість, застосовуючи аналіз і порівняння релігійних канонів основних світових віровчень та їх ідеологій.

Стан дослідження проблеми. Актуальність обраної теми полягає у дослідженні впливу релігійних напрямів на формування правосвідомості залежно від встановлених ними церковних канонів. Такий підхід дає змогу проаналізувати стан правосвідомості, який формується через сповідання індивідами, групами, народами певного віровчення та дослідити вплив релігійних норм на їх поведінку. Крім того, підлягають з'ясуванню позитивні якості релігійних конфесій, прибічники яких більш схильні до виконання правових норм та настанов на правомірну поведінку.

Розробкою наукових питань, які пов'язували релігію і право, релігію і правосвідомість, правосвідомість мусульманського та західноєвропейського суспільства, займалися значна кількість вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема І. Льюїс, С. Алексєєв, А. Хабібуллін, Г. Саміло, О. Маніліч, Д. Єрмоленко та ін. Проте досліджень безпосереднього впливу релігії на правосвідомість, застосовуючи при цьому релігійну догму трьох світових віровчень, нами віднайти не вдалося.

У ході дослідження застосовано історичний метод, завдяки якому виявлено ставлення особи до релігії, взаємозв'язок останньої з філософсько-правовою думкою в історичні періоди. Встановлено роль церкви у державотворчому житті на певних етапах розвитку людства. Також використано метод порівняння релігійних канонів для визначення сприятливого середовища досліджуваних конфесій на розвиток правосвідомості особи. Проведено аналіз релігійних чинників, що здатні підвищувати рівень правосвідомості чи призводити до її деформації.

Виклад основного матеріалу. Релігія і право є тими складовими формами відображення духовного і морального світу людини, через які вона сприймає дійсність, а також виявляє своє ставлення до бажаної реальності. Тобто через них (релігію і право) в людини формуються життєві принципи, переконання, настанови тощо. Водночас, якщо говорити про сприйняття останніх за віковими характеристиками особи, то, як правило, релігійні канони прищеплюються людині у більш ранньому віці, однак, виходячи з природних прав, слід розуміти, що як релігія, так і право мають вплив на особу з моменту її народження. Як зазначалося, все ж норми релігії формують в дитини поняття добра і зла. У ранньому віці батьками, як правило, навчаються канони релігії, а не правові норми, хоча в багатьох випадках суть, мета і навіть суспільні відносини, які ними охороняються, співпадають. Цінним є те, що з раннього віку відкладається у свідомості дитини розуміння, що є певні правила, які необхідно виконувати. Ця теза, на нашу думку, є прикладом помилковості суджень Карла Маркса про вплив релігії на особу. Особливо це помітно у «Критиці гегелівської філософії права», де він ставить питання в тому, що відправною точкою для аналізу релігії з історичних і тим більше матеріалістичних позицій є визнання того, що людина створює релігію, релігія людини ж не створює [4, с. 8]. Якщо розмірковувати про людину як біологічну істоту, то звісно вона не народжується релігією. У цьому контексті нами не заперечується теологічне вчення про походження людини, а йдеться виключно про фізіологічний процес її народження. Проте, якщо споглядати людину як члена суспільства, то з такою думкою важко погодитися,

адже релігією людині прищеплюються з самого дитинства моральні та етичні норми, які в подальшому застосовуються у дорослому житті, тобто так звані релігійні норми впливають на формування особистості. Звідси є цілком слушним твердження Є. Копельців-Левицької, відповідно до якого релігія і право, відображаючи найбільш фундаментальні основи буття людини, є водночас складовими її способу мислення, тобто ментальності [5, с. 95].

Через призму релігії в особи формуються духовні, моральні цінності та ідеали, необхідні для її етнічної чи національної ідентифікації. У кожного народу історично складається домінуюча релігія, що формує значний склад його традицій, які в свою чергу виражаються у ментальності етносу, нації. Ментальність відображає внутрішній світ останніх і кожного члена суспільства зокрема, який характеризується особливим чуттєвим сприйняттям оточуючого середовища, не залишаючи поза своєю увагою правову сферу.

Релігія виконує різноманітні функції в суспільстві, на двох важливих із них нам варто зупинитися: світоглядна (намагається створити власну картину світу, визначити роль людини у системі природи та суспільства; формує релігійний світогляд, який сприймається без доказів, береться на віру; релігія як світогляд дає віруючому певну інтегративну суму знань, набір понять, ідеалів, у межах яких особа мотивує своє ставлення до світу, вирішує питання сенсу свого існування) та регулятивна (створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає у закріпленні віри, водночас релігія асимілювала більшість елементів загальнолюдської моралі, як от «не вбий, не вкради, не чужолож», що є загальноприйнятими нормами і складовими Декалогу у християн; релігійне регулювання здійснюється насамперед у культурній діяльності через систему різноманітних заборон, що їх віруючі мають виконувати обов'язково; у свою чергу релігійні настанови увібрали в себе звичаї і традиції окремого етносу) [6, с. 11].

На прикладі християнства проглядається закріплення ідеї всезагальної рівності, поваги до інших. Проте, якщо зараз ми бачимо прихильність церкви до рівності, як в духовному, так і в світському житті, то в епоху Середньовіччя, яка була зумовлена класовими нерівностями та високої ролі церкви у суспільному житті, вбачається маніпуляція церковними ідеологами християнського принципу рівності у всьому, виключаючи з нього соціальну та політичну складову. У християнській філософії середньовічної Європи рівність була релігійною нормою, яка визначалася ставленням людей до Бога («перед Богом усі рівні») і не має ніякого стосунку до станової нерівності у суспільстві. Усі ці філософсько-етичні погляди на проблему заслуг і винагороди відображали соціально-політичну специфіку станово-кастових суспільств: 1) спадковість привілеїв або безправ'я; 2) релігійно-юридичний характер суспільної диференціації [7, с. 100–101]. Звісно, таке середовище не передбачало розвитку правосвідомості. Особистості важко ставитися з повагою до норм права, коли вони регулюють відносини залежно від класового стану. Такий стан речей вимушено призводив до деформації правосвідомості.

Уже Ренесанс, який знаменується приходом раціоналізму на зміну класицизму та фактично на протигагу тогочасній церковній владі, виносить людину на перший план з її внутрішнім світом і зовнішнім, тобто акцентує увагу на її потребах, що згодом переосмислило християнську ідеологію до її теперішнього стану. У християнстві людина не є виключно істотою, призначення якої полягає у сліпому

служінні Богу, а є членом суспільства з притаманними їй індивідуальними особливостями (навичками, знаннями, вподобаннями тощо), які вона зобов'язана реалізовувати для досягнення загального добробуту. Щодо цієї тези, то нашої уваги варта думка Д. Вовка, відповідно до якої «активна життєва позиція, приділення уваги не тільки релігійним ритуалам, внутрішньому самовдосконаленню, але і «добрим вчинкам», створюють необхідні світоглядні передумови розвитку тих суспільних відносин, що найбільш ефективно унормовуються за допомогою права (подібне ми бачимо і в ісламі та іудаїзмі, але там ця ідея не підкріплюється відмежуванням права від релігії). Більш того, правове регулювання таких відносин набуло релігійної підтримки» [8, с. 250]. Тому підтвердженням є відповідь Ісуса Христа на запитання, яка заповідь найважливіша у Законі Божому: «Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю. Це є перша і найбільша заповідь. Друга ж подібна до неї: люби ближнього твого, як самого себе. На цих двох заповідях утверджується весь Закон і Пророки» (Мф 22, 37–40). Любов до ближнього майже урівнюється до любові до Бога. Якщо умовно перенести другу заповідь, сказану Ісусом Христом, у правову площину, то співзвучною є правова норма поважати честь і гідність кожної людини.

Цікавою є позиція В. Савельєва, що «в християнстві парадоксальним чином вирішується філософська загадка: чи може Бог створити такий великий камінь, який Він Сам на зможе підняти? Таким великим каменем виявляється сама людина з її свобідною волею. У практичному духовно-моральному змісті свобода виражається у владі людини над своїм егоїзмом, пристрастями, гріховними відчуттями і бажаннями, а також у свідомих добрих вчинках» [9, с. 209]. На нашу думку, християнство завжди дає вибір особі чинити правильно чи навпаки – в цьому і є цінність такої релігії, даючи свободу волі, але все ж спонукаючи до морального та етичного зростання людини.

Незважаючи на те, що християнство є сприятливою релігією для розвитку права, формування в суспільстві його цінності, однак її секуляризація не знаходить підтримки у тих же християн східного обряду. Яскравий цьому приклад бачимо в Російській Федерації, де православна церква не просто намагається втручатися у політичне життя країни, а й виступає засобом впливу на громадськість, перебуваючи «в руках» державного апарату. Тим самим нав'язуючи віруючим ідеологію провладної політичної партії. У цьому випадку проглядається аналогія з Радянським Союзом, коли засобом впливу на свідомість громадян виступала філософська теорія марксизму, корегована з метою досягнення особистих вигод партійних членів, тепер же знайдено інший механізм – Православну церкву Московського патріархату. Наявним прикладом тотального контролю з боку Московської Церкви є відповідь останньої на лист другого Президента України Леоніда Кучми щодо розвитку українського православ'я до канонічної незалежності: «Не годиться світській владі втручатися у церковні справи» [10, с. 5]. Задекларовані Московською Церквою правові принципи мають лише формальний характер, реалії ж свідчать про намагання впливу на свідомість громадян інших держав за рахунок віросповідання. Тому можемо лише частково погодитися з думкою Д. Вовка, що певне втручання норм релігії, моралі, звичаю у правову сферу, особливо на рівні правосвідомості, реалізації норм права, правовідносин, пояснюється меншою (порівняно із західними країнами) тривалістю секуляризаційних процесів

[8, с. 256]. Цей процес відокремлення церкви від права і держави загалом не може відбуватися в такому середовищі, коли фактично релігія виконує роль новоствореної гілки влади, а саме «пропагандистської», та в якійсь мірі виконавчої в галузі освіти і виховання. Правосвідомість суспільства не може розвиватися під релігійним тиском покори існуючому режиму, нав'язуванням ідеалу встановленої правової реальності, що в гіршому випадку призводить до її деформації. Відмітимо в крашу сторону, що такий негативний стан речей притаманний не всім країнам, домінуючою конфесією яких є православ'я. Греція, Чорногорія, Словенія, Румунія, Молдова, Грузія, обравши європейський шлях розвитку, притримуються міжнародної норми про відокремленість церкви від держави.

Дещо іншою є позиція ісламу щодо відсторонення цієї релігії від участі в державних справах. Правовий погляд в ісламі мали переважно релігійну основу, концепцію шаріату (шарія – шлях наслідування). Джерелом шаріату виступає тільки Коран – святе писання і Сунна – збірка переказів про вчинки і висловлювання Пророка Мухаммеда, в яких втілено Боже відкриття [11, с. 84–85]. Ісламська політика передбачає контроль за дотриманням відповідності державних законів й актів нормам Корану та Сунни; проведення взаємних консультувань державних чинників і суспільства за допомогою механізму «аш-шура»; здійснення шаріатського суду; релігійний контроль за освітою та культурою [12, с. 138]. Звідси цілком слушно П. Рабіновичем, даючи ознаки такої правової системи (ідеологічно-релігійної), обумовлено, що реальним джерелом (зовнішньою формою) юридичних приписів у такій системі слід вважати правову ідеологію, «підкріплену» релігійними текстами [13, с. 105].

Викладене є свідченням того, що в умовах релігії ісламу правосвідомість залишається на рівні його релігійних канонів. Однак варто приділити нашу увагу двом характерним рисам, що притаманні ісламістам. Перша полягає у безумовному виконанні норм Корану та їх обов'язкове «закріплення» у свідомості особи. Позитивним є те, що в ісламській державі, де норми права відповідають нормам Корану, людина, яка сповідує цю релігію, виступає відмінним знавцем правових норм.

Друга риса полягає у тому, що національна самосвідомість, вірність традиціям, повага до предків, любов до Батьківщини – ці якості закладаються у сім'ї [14, с. 182]. Сім'я виступає первинним осередком формування особистості, і отже, першим джерелом ознайомлення з релігійно-правовими нормами.

Слід зазначити, що на протигагу існуючим поглядам про жорстокість Корану, в ньому містяться гуманні та цілком справедливі постулати. Коран засуджує вбивство, однак виправдовує цей вчинок під час самооборони: «Боріться на шляху Аллаха з тими, хто бореться проти вас, але не переступайте межі дозволеного. Воістину, Аллах не любить злочинців» (Коран 2:190). Переступивши межі дозволеного, особа робиться злочинцем.

Проте залишається негативна тенденція, згідно з якою особа втрачає здатність до переосмислення правових цінностей, бажати закріплення інших правових норм чим тих, що викладені в Корані. Звісно, в сучасних умовах глобалізації та урбанізації суспільства країни мусульманської правової сім'ї змушені піддавати реформам свою правову систему, що відображається в наданні окремих прав жінкам тощо, але цей процес реформації виражений тільки в іншому, більш «м'якому» тлумаченні постулатів Корану.

У класичній буддській практиці існують три основи: етика поведінки, розумова дисципліна і мудрість. Етична поведінка заснована на понятті про загальну любов і співчуття до усіх живих істот. Мається на увазі правильна мова, правильні дії, правильний спосіб життя, що втілюється в утриманні від брехні, пліток, марнослів'я або будь-якої розмови, що вносить непорозуміння. Необхідною є винятково мирна поведінка щодо оточуючого світу. Також передбачається уміння бути уважним до процесів, які відбуваються у своєму розумі, почуттях, тілі, здатність максимально концентруватися на поставленій меті. Наявність мудрості визначає два рівні розуміння буття: на інтелектуальному рівні – значна розумова діяльність, а також більш глибоке мислення, коли людина здатна бачити події «чистим розумом», що розвинений у незвичний спосіб – через медитацію [15]. Міцність буддизму свідчить про узгодженість його вчення з природними законами. Так, в основі життєвчення Будди лежать чотири благородні істини: 1) про страждання (все життя людини є страждання); 2) про джерело страждань (бажання життя) 3) про припинення страждань (подолання страждань – нирвана); 4) про шляхи, які ведуть до нирвани [11, с. 79–80].

Буддизм як релігія переважає в країнах сходу, де склалася традиційна правова система (Китай, Монголія, Японія), хоча Індія, яка вважається основоположницею буддизму, входить до релігійної правової сім'ї. Однак, завдяки своїй так би мовити екзотичності, набув широкого поширення в країнах західного світу. Особливе місце ця релігія займає у США. Як зазначено, буддизм навчає людину бути дисциплінованою, з повагою ставитися до норм поведінки і традицій, зумовлених сформованими культурними цінностями. Такі фактори позитивно відображаються на виконанні правових норм, виражених через систему адаптованих під сучасний період розвитку цивілізації звичаїв і традицій.

Окрім того, в буддизмі виділено п'ять негативних звичок, які людина повинна уникати: вбивство, крадіжка, перелюбство, брехня, пияцтво. Буддизм пропонує рівне ставлення до всіх, закликає до особливого співчуття людям, чий інтереси обмежені, вважає зайвим захищати людину від насильства, карати за недобрі вчинки. Буддизм проголошує, що, відповідаючи насильством на зло, люди лише множать його. Тому до всього слід ставитися спокійно, не виявляти пристрасі до зла, ухилитися від нього [16, с. 42]. Відмова від покарання як способу профілактики правопорушень та охорони суспільних відносин применшує значимість цих норм у правовій свідомості буддистів.

Якщо розглядати класичний поділ правової свідомості на правову психологію та правову ідеологію, то першу варто проаналізувати з позиції буддизму. Правова психологія, яка через почуття, емоції, внутрішні переконання змушує особу (групу, суспільство) до зміни правових орієнтирів, є «рушійною силою» правосвідомості, не може в повному обсязі виконувати цю функцію, оскільки в буддизмі вони застосовуються для вдосконалення внутрішнього світу людини. Доречними в цьому контексті є роздуми професора Т. Гарасиміва про східну культуру: «На Сході, на відміну від Заходу, людина менше оцінює реальність. Вона приймає її як таку, що не залежить від її вибору. Тому на Сході буття ґрунтується на цінностях, які не може визначати й вибирати особистість» [17, с. 198].

Існують напрями в буддизмі, які виражені явною повагою до правових норм. Прикладом є так звані «наркотики для просвітлення». Його послідовники вважають, що за до-

могою наркотиків без щоденних традиційних тренувань можна досягти психологічного стану чи ефекту, подібного до практики дзен. Секта обіцяє прибічникам визволення моральну, духовну, справжню свободу від суспільства [18, с. 45]. Цей підхід до світосприйняття виражений не стільки повним ігноруванням правових норм, а й спонуканням до вчинення правопорушення з метою задоволення своїх релігійних інтересів. Слід зазначити, що такий напрям буддизму не є його ідейною основою та не виражає справжні його цінності та принципи.

Загалом у віровченні буддизму можна побачити елементи соціальної пасивності, однак неможливо заперечити його гнучкість, здатність асимілювати інші релігійні вчення, пантеони богів і мирно вживатися з будь-якою із релігій [19, с. 24].

Зважаючи на доволі значний вплив релігійного фактора на розбудову суспільства та регулювання відносин у ньому, в багатьох країнах запроваджено навчання релігійним цінностям. Релігійне навчання є одним із фундаментальних принципів релігійної свободи. Право на навчання релігії у західноєвропейських країнах включає в себе право на створення приватних шкіл, підконтрольних тій чи іншій церкві, та право на навчання релігії у публічних школах. Треба зазначити, що право на навчання релігії закріплено в конституціях багатьох європейських країн (Італія, Іспанія, Німеччина, Польща та ін.) так само, як і право засновувати приватні школи. При цьому свобода навчання релігії підтверджується ст. 2 Першого протоколу Європейської Конвенції з прав людини [20, с. 77]. Реалізуючи в такий спосіб основоположне право на свободу совісті та віросповідання, а саме підкріплення регіональними та національними актами законодавства, вирішується конфлікт, який може виникнути між державною владою та релігійними спільнотами. Це ми бачили на прикладі Радянського Союзу, коли діяла заборона релігії, а християнські церкви вимушено перебували в «тіні». Самими віруючими ця заборонна норма сприймалася негативно і в багатьох випадках не виконувалася, що передбачало вимушене негативне оціночне ставлення до інших правових норм, тобто «якщо існує одне закріплене державою неприпустиме правило поведінки, то, мабуть, існують й інші, які не варто виконувати». У свою чергу, надання праву сповідання релігії юридичної сили відображає у свідомості віруючих схвальну критику до встановлених правових норм та формує юридично значущі настанови на згідну з ними поведінку, оскільки дбаючи про їхні права, держава тим самим формує бачення про необхідність з повагою ставитися до прав інших.

Варто звернути нашу увагу на погляди Ф. Гюлена щодо ролі релігії у дотриманні законів та забезпеченні правопорядку: «Релігія відіграє важливу роль у визначенні й дотриманні законів, що принципово регулюють відповідні аспекти нашого життя. Бо встановлення й дотримання законів не є самоціллю, вони набирають цінності лише тоді, коли служать людині й суспільству... релігія має величезне значення для підтримки правопорядку і дотримання норм та законності. Тому що релігія заснована на вірі в існування Сили, від якої ніколи неможливо нічого прийти і яка завжди спостерігає за людиною, керує нею і знає не тільки всі її діяння, але й усі думки, наміри й прагнення. І ця природна для людської природи віра завжди присутня в її серці й повсякчас нагадує про себе. Крім того, релігія вчить, що кожна людина, незважаючи на можливість обійти закон, обдурити уряд і владу у цьому світі, несе остаточ-

ну відповідальність перед всевидящим Творцем, який все бачить і все чує, за кожне своє діяння у цьому світі» [21, с. 338–339]. З такою позицією автора важко не погодитися, проте дотримання закріплених державою норм права віруючими можливе тільки у випадку змістовного поєднання цих правових норм із релігійними канонами чи в країнах релігійного типу правової системи, де релігійні норми слугують джерелом права. Мова йде не про точну відповідність тексту, термінології, а про тотожність духу закону релігійним приписам.

Висновки. Аналіз викладеного засвідчує про безумовний вплив релігії на формування правосвідомості як особи, групи, так і суспільства в цілому, що підтверджується рядом чинників. Першим із них є те, що правосвідомість як одна із форм суспільної свідомості перебуває у взаємозалежному та безкомпромисному зв'язку з іншими її формами, до яких відноситься релігія. Не менш важливим є той факт, що релігія як основа духовного розвитку людини формує моральні та етичні її якості. Більшість релігійних канонів, принципів відображені у правових нормах та історично склали їх ідейну основу шляхом інтерпретації у правові приписи. Це зумовлює додатковий ідейно-стимулюючий поштовх до їх виконання, тобто наявність механізму додаткового «регулювання» суспільних відносин. Особливо це відчутно в країнах релігійного типу правової системи. У такому механізмі не застосовується відповідальність (цивільно-правова, дисциплінарна, адміністративна, кримінальна) як спосіб профілактики чи запобігання невиконанню правових норм, а має місце духовний елемент покори та доброї волі особи.

Черговим не менш важливим релігійним чинником формування правосвідомості виступає закріплення релігійних канонів у ранньому віці, коли правові норми ще не можуть адекватно сприйматися дитиною. У релігійній сім'ї, як правило, розмежування понять добра і зла (корисна і протиправна поведінка) розпочинається за допомогою релігійних, етичних і моральних норм. Не виключено, що нав'язування молодій людині дотримання релігійних канонів формує в її свідомості настанови, які в майбутньому забезпечать виконання сформованих в суспільстві обов'язкових правил поведінки.

Характеристика зазначених вище релігій дає можливість встановити, що умовах християнства особа володіє свободою вибору дії (правомірної чи протиправної). Ця релігія навчає її в свободі дій боротися зі своїми негативними рисами: егоїзмом, негативними бажаннями, пристрастями тощо. Людина у цьому віровченні не відокремлюється від суспільства, а навпаки, є його повноправним членом з притаманними йому (члену суспільства) правами та обов'язками. Християнство спрямовує її на виконання моральних, етичних, правових норм, сформованих у цьому суспільстві. За умови секуляризації християнство є сприятливою релігією для розвитку правосвідомості.

Іслам передбачає безумовне виконання релігійних приписів, позитивно відображаючи те, що в країнах його панування виявляється в тому ж сліпому виконанні норм права, в основі яких лежить Коран. Проте залишається загроза нехтування правових приписів, які не закріплені у Священній Книзі ісламистів, чи в гіршому випадку суперечать їй.

Буддизм позитивно виражається у саморозвитку людини, прагненні до внутрішнього ідеалу. Він зумовлений на-

становами на повагу не тільки до людини, а й до кожної живої істоти, що в свою чергу передбачає усвідомлення та цінність природних прав. Однак йому притаманне відсторонення особи від навколишнього життя і суспільних справ.

Незважаючи на можливі частково несприятливі умови для формування правосвідомості в канонах перелічених релігійних вчень, слід зазначити, що кожне з них містить положення, в яких закріплені основні загальнолюдські цінності та права: право на життя, здоров'я, честь, гідність, тим самим збагачуючи духовно-правовий світ людини та диференціюючи їх у відповідні правомірні настанови. Тому приходимо до висновку, що релігія, в усіх її проявах, займає одне з домінуючих місць серед чинників впливу на формування правосвідомості.

Список використаної літератури

1. Ігошкіна Н.Г. Цілісність культури людства на початку нового тисячоліття. – К., 2013.
2. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини : філософсько-правовий вимір : [монографія]. – Львів, 2012.
3. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід) : Словник (категорії, поняття, терміни). – Львів, 2008.
4. Окулов А.Ф. Маркс К. и Энгельс Ф. об атеизме, религии и церкви. – М., 1986.
5. Копельців-Левицька С.Д. Національна правосвідомість як вияв ментальності українців. – Право України, 2009.
6. Релігієзнавство : [навчальний посібник]. – Тернопіль, 2005.
7. Бліхар В.С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : [монографія]. – Львів, 2013.
8. Вовк Д. Правові системи християнських країн (особливості та проблема неоднорідності) / Вісник Академії правових наук. – Х., 2010.
9. Савельєв В. Свобода и самоопределение человека в духовно-материальном мире. – К., 2013.
10. Релігійне життя України // Релігійна панорама. – 2000.
11. Сливка С.С., Ситар І.М., Балинська О.М., Гарасимів Т.З. Проблеми правосвідомості особи. – Львів, 2009.
12. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/26545?show=full>.
13. Рабінювич П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навчальний посібник]. – Х., 2005.
14. Дашковська О. Гендерна рівність в умовах модернізації ісламу : правові аспекти // Вісник Академії правових наук. – Х., 2005.
15. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
16. Релігієзнавство : [навчальний посібник]. – Тернопіль, 2008.
17. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини : філософсько-правовий вимір : [монографія]. – Львів, 2012.
18. Семеній О., Томахів В., Юрчак Н. Релігієзнавство : [курс лекцій]. – Тернопіль, 1999.
19. Єленький В.Є. Релігійне навчання й виховання у законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн. – К., 2013.
20. Фетхуллах Г. Диалог і толерантність. – К., 2012.